

Lagzi Gábor

A HŰSÉG ÁRA
Andrzej Wajda Katyn című filmjéről

Az ismert lengyel filmrendező, Andrzej Wajda a lengyel irodalmi eposz (*Pan Tadeusz*), az 1944-es varsói felkelés (*A csatorna*), a lengyelországi sztálinizmus (*Márványember*) és a Szolidaritás szakszervezet megszületésének (*Vasember*) megfilmesítése után elkészítette a lengyel történelem egyik letragikusabb fejezetének emléket állító alkotását. Wajdának jó oka volt erre – nemcsak amiatt, hogy gyakran nyúl a múlt tragikumát, összetettségét feldolgozó témákhoz, hanem azért is, mert 1940 tavaszán a katyni erdőkben lelte halálát a rendező édesapja. Így a *Katyn* című film – kimondva–kimondatlanul – neki állít emléket, és annak a közel 22 ezer, szovjet fogságba esett lengyel katonatisztnak, akiket az NKVD hidegvérrel lemészárolt. A film csak annyiban nevezhető történelminek, amennyiben a múltat használja fel a történet elmondására – az igazi főszereplők nem a lengyel tisztok, nem a németek vagy a szovjetek, hanem a férjükre, apáikra, fiaikra váró nők. Az ő szemüvegükön keresztül ismerhetjük meg Katyn tragikumát és összetettségét.

*

A Molotov–Ribbentrop-paktum értelmében 1939 szeptemberében Németország és a Szovjetunió megtámadta Lengyelországot. Megtörtént a lengyel állam negyedik felosztása: bizonyos területeket a Harmadik Birodalomhoz csatoltak, a maradék – német megszállás alatt álló – részekből létrehozták a Krakkó központú főkormányzóságot; a szovjetek ugyanakkor a keleti lengyel területeket az ukrán és a fehérorosz tagköztársaságukhoz csatolták. Lengyelország geopolitikai fekvése, hadseregének létszáma, fegyverze-
te nem tette lehetővé, hogy két fronton vegye fel a küzdelmet a támadókkal, akik azonnal határozott intézkedéseket fogantatosítottak az általuk megszállt területeken (a lengyel politikai, társadalmi szervezetek betiltása; a közép- és felsőfokú lengyel oktatás felszámolása; a „megbízhatatlan” elemek deportálásának megkezdése stb.).

A szeptember 17-én megkezdett támadás következtében a Vörös Hadsereg fogságba esett lengyel katonatiszteteket három fő táborba gyűjtötték össze (az oroszországi Kozielsk és Ostaszków, illetve az ukrán Starobielsk). 1940 márciusában – Sztálin utasítására – a Szovjet Kommunista (bolsevik) Párt Központi Bizottsága határozatot fogadott el a több ezer lengyel katonatiszt likvidálásáról, erre 1940 áprilisában–májusában került sor. A kozielski tábor foglyait a katyni erdőkben, az Ostaszkówban őrzötteteket a tveri, míg a starobielskieket a harkovi NKVD-központban lötték agyon, és földelték el a város határában (így tehát a három helyen meggyilkoltakat összefoglalóan katyni áldozatoknak nevezzük). 1940 tavaszán a szovjet legfelsőbb vezetés paran-

csára 22 ezer lengyel hivatásos és tartalékos tiszt lelte halálát az NKVD kivégzőosztagai előtt.

A Kreml a Londonba menekült emigrációs kormány többszöri kérésére sem fedte fel, mi is történt valójában a foglyokkal. A kérdésre a választ a németek adták meg – az 1941-ben elfoglalt területeken két évvel később fedezték fel a katyíni sírokat, amelyeknek feltárását egy nemzetközi vizsgálóbizottság végezte el (helyet kapott benne a magyar igazságügyi orvos-szakértő, Orsós Ferenc is). A vizsgálat megállapította, hogy a gyilkosságok 1940 tavaszán történtek, és a németek nyilvánosságra is hozták ezt, nagy propagandaakciót kerítve köréje. A lengyel közvélemény viszont kételkedve fogadta ezeket a híreket, a nácik mesterkedéseit látva bennük. A bizonyítékok viszont kérlelhetetlenül a szovjet bűnösség mellett szóltak. Moszkva azonban évtizedekig tagadta a vádakát, a németeket okolva a gyilkosságokért. A katyíni ügy bekerült a nürnbergi peranyagba, a végző ítélethozatalkor azonban kikerült onnan.

A háború után a Lengyel Népköztársaság vezetése – Moszkva utasításainak megfelelően – a szovjet értelmezést fogadta el és terjesztette, ha szükség volt rá, de a jellemző inkább a katyíni tematika agyonhallgatása volt – a „Katyín” szó évtizedekig meg sem jelenhetett hivatalosan. A társadalom túlnyomó része azonban tisztában volt azzal, hogy kik is felelősek a tisztek meggyilkolásáért. Csupán 1990 tavaszán ismerte el a szovjet fél, hogy a büntetteket az NKVD követte el, s Borisz Jelcin orosz elnök 1992-ben átadta Varsónak a szovjet archívumokban található, az ügygel kapcsolatos dokumentumok egy részét. Ugyanakkor 2005-ben az orosz hatóságok felfüggesztették az 13 éve tartó nyomozást az ügyben, mi több, a katonai ügyészség a katyíni gyilkosságokat nem minősítette emberiség ellen elkövetett bűncselekménynek, és a dokumentumok egy részét titkosította.

*

A film cselekménye 1939. szeptember 17-én veszi kezdetét. A korabeli lengyelek dilemmáit jól fogalmazza meg a (valóságban megtörtént) jelenet a hídon – nem lehet tudni, hogy kitől kell jobban félni: a náciktól vagy a bolsevikoktól? Mint kiderült, mindkét nagyhatalom másodrendű polgárrá kívánta degradálni a lengyeleket, tűzzel-vassal üldözve a szabadság minden megnyilvánulását. S ezekben a napokban éppen Lengyelország tetemén nyújtott egymásnak baráti jobbot (a szó szoros értelmében: a tisztek fraternizálása, közös bizottság annak eldöntésére, kik mehetnek át a szovjet megszállási övezetből a főkormányzóságba) a jövőbeli két halálos ellenség.

Karácsony vigiliáján a filmbeli tábornok prédikáló papként önt erőt a táborba összegyűjtött alárendeltjeibe, kijelentvén, hogy a tisztek nélkül nem lesz szabad Lengyelország. Szavai nemcsak a hivatásos katonákhoz szóltak, hanem a szeptemberben besorozottakhoz is, akik a civil életben értelmiségi foglalkozást űztek (tanár, jogász, mérnök, művész). A tábornok megfogalmazásában: akkor szenvedünk igazi vereséget, ha önmagunk előtt tesszük le a fegyvert. S ennek következtében a lengyel tisztek, afféle középkori lovagokként, a becsületet, az esküjükhöz való hűséget mindennél

előbbre valónak tartották. Akik még hittek a tisztességben, ezért a – mint kiderült: naiv – hitükért a legnagyobb árat fizették. Ez mutatkozott meg a főhős feleségével való találkozásban, amikor az asszony hiába kérleli a férjét, hogy szökjön meg a rosszul őrzött táborból, a férfi a katonai esküre hivatkozik, amely erősebbnek bizonyul a házastársi eskünél is.

A film érzékletesen mutatja be, hogy mind a német, mind a szovjet megszállók a nemzet vezető ereje, az értelmiség ellen léptek fel minden eszközzel. A főhős apja, a Jagelló Egyetem professzora megjelenik azon a végzetes szenátusi ülésen, ahol a németek bejelentik, hogy bezárják az intézményt, az ott tartózkodó tanárokat pedig koncentrációs táborba hurcolják (ez volt az ún. Sonderaktion Krakau). A professzor talán nem is sejti, mi vár rá, de a feleségének azt mondja, hogy ott a helye a rektor mögött ebben a nehéz helyzetben. A tisztesség, az emberség melletti hűségéért, akárcsak a fia, más körülmények között, az életével fizetett.

Röviden megismerhetjük a katyíni tragédia feltárásának a körülményeit. 1943-ban a tábornokné áll választás előtt – tudja, hogy a férje szovjet golyótól halt meg, de nem vállalja, hogy a náci propaganda eszközévé legyen, és elutasítja egy nyilatkozat aláírását. Az újságok lehozzák az áldozatok névsorát, a mozikban pedig a büntettet bemutató propagandafilmeket vetítenek (kísérteties, hogy a háború után a szovjetek szinte ugyanazon motívumok alapján, csak más bűnöst megjelölve vetítették a maguk verzióját). A lengyelek azonban nem állnak a német megszállók mellé, tisztában vannak azzal, hogy egyik nagyhatalomtól sem számíthatnak semmi jóra.

A film megmutatja, érzékelteti a korabeli ember dilemmáit is. A főhős barátja, aki átélte Katyń poklát, visszatér hazájába, de ezúttal az ellenség mundérjában jeleik meg Krakóban (1943-ban alakult meg Zygmunt Berling vezetésével a Tadeusz Kościuszko nevet viselő hadosztály, amely a Vörös Hadsereg mellett harcolta végig a háborút). Volt tanára az egyetemről, aki a katyíni áldozatok földi maradványainak vizsgálatát és rendezését végezte, nyíltan ellenséges vele, katonatársai sem tudják elfogadni, és árulónak nevezik őt, pedig túl szeretné élni, de öngyilkosságával a halálban lel menedéket. Amikor kimondja, hogy „A halottakat nem lehet feltámasztani, élni kell, megbocsátani”, szavai ugyan tartalmaztak részigazságokat, de a mai kor embere másképpen értékeli a magatartását, mint 1945-ben.

A háború után választania kell annak a két nővérnek is, akiknek testvére Katyńban pusztult el. A kommunista hatalom szolgálatába szegődött nővér realista, idealizmus nélkül, talán opportunistá módon áll a dolgokhoz. Szerinte meg kell érteni, hogy már nem lesz többet szabad Lengyelország, az országnak nincs esélye a két nagyhatalommal szembeni küzdelemben. Ahogyan elbukott az 1944-es, a németek ellen kirobbant varsói felkelés, ugyanúgy meg kell barátkozni az új rendszerrel, és ki kell egyezni az új hatalom által diktált szabályokkal. Az ellenkező oldalon ott áll testvére, aki inkább az igazságot, a maga igazságát választja. Modern Antigonéként méltósággal akarja eltemetni testvérét (azaz sírkövet állítani a temetőben), ennek érdekében még hosszú haját is levágatja, hogy a színházban az Auschwitzban kopasszá tett színésznő játszani tudjon. Ezt követően a szemébe vágja a lengyel államvédelem kihallgatóinak, hogy öt perc alatt akar-

ják megtörni, miközben ez a németeknek öt év alatt sem sikerült. Azt a néző csak sejtetheti, hogy a tettéért élete elvesztésével fizetett meg.

Ugyancsak halállal lakol az a fiatal (a főhős feleség unokaöccse), aki a londoni emigráns kormány irányítása alatt álló Honi Hadsereg katonájaként kijött az erdőből, és normális életet akar élni. Viszont nem akar, nem tud kompromisszumot kötni – érettségít tenne, de az iskolában figyelmeztetik, hogy Katyńban elpusztult apjának emlegetése az életrajzában nem ildomos az új berendezkedés szemében. Saját és az apja múltját „Életrajza az embernek csak egy van!” felkiáltással nem tagadja meg, ezt követően az utcán dühében letépi az országot elárasztó kommunista propagandaplakátot, ám az üldözés során – igencsak groteszk módon – életét veszti.

Wajda szimbolikus módon ábrázolja a film utolsó részében a régi Lengyelország pusztulását és az új népi hatalom eljövételét. A Katyńban elpusztult tábornok háború előtti cselédje meglátogatja az özvegyet, hogy visszaadja neki és lányának a férfi kardját, és egyúttal közli, hogy a férjét, aki a kommunista irányítás alatt álló Népi Hadsereg (Armia Ludowa) katonája volt, érdemeire való tekintettel sztarosztává (járási előljáróvá) nevezték ki, s már nagy fekete kocsival közlekedik. A régi világ, pozitív eredményeivel és kétségtelen hibáival együtt, elpusztult Katyńban, de még inkább Jaltában.

Arra, hogy a rendező nem akart oroszellenes filmet csinálni, a film záró jelenete a bizonyíték: a négy lengyel áldozat szájából elhangzik a Miatyánk (a „bocsásd meg a mi vétkeinket, miképpen mi is megbocsátunk az ellenünk vétkezőknek” sorokat agyonlövés előtt éppen a főhős mondja ki). Nem hiányozhat a „jó orosz” alakja sem, aki saját honfitársai elől – saját életét is kockáztatva – menti meg a főhős feleségének és lányának az életét. Tudja, mi vár a lengyel hadifoglyokra, ezt ki is mondja, ahogyan azt is, hogy az 1939–40-es finn–szovjet háború sem úgy néz ki, mint azt a hatalom beállítja. Az őrnagy felajánlja a házasságot, s ezzel együtt a túlélést Annának, feleségnek, aki azonban inkább a hűséget választja. A szovjet tiszt alakja felvillantja a választás lehetőségét, hogy lehetett ember maradni az embertelenségben, és hogy a szovjet emberek maguk is áldozatok voltak: egy elnyomó gépezet kicsiny darabkái.

A rendezőt számos kritika érte, köztük az, hogy Wajda nem nevezte néven az elkövetőket, és nem mutatta meg a maga valójában, hogy 1939-ben, a Vörös Hadsereg Kelet-Lengyelországba való bevonulásával két teljesen különböző civilizáció találkozott. A visszaemlékezésekből tudható, hogy a szovjet katonák nem tudtak betelni a nyugati civilizáció számos vívmányával (technikai vívmányok, vízöblítéses vécé, színes ruházat stb.). A film csak felvillantja a nézőnek, hogy sokkal brutálisabb lehetett a „civilizációk találkozása”, ezt szimbolizálja az a jelenet, amikor a szovjet katonák letépi a lengyel nemzeti zászlót, a piros részt visszatűzik, a fehér részből pedig csizmapapca lesz.

*

A film nem mutat rá közvetlenül a bűnösökre, nem vádol, nem szít ellenségeskedést vagy gyűlöletet, pedig a film záró képei vérfagyasztóak: a lengyel tisztek valóságos mézárszék-

re kerülnek, kezeiket hátrakötözik, tarkólövessel végeznek velük, tetemeiket pedig bulldózerrel földelik be. Egyszerűen kimondja az igazságot, azt az igazságot, amelyről a kommunista rendszer idején mélyen hallgatni kellett. S Wajda éppen az igazság kimondásával akart hozzájárulni a történelmi múlttal igencsak megterhelt lengyel–oroszlkapcsolatok javításához, vagy ha tetszik, a két nemzet közötti kiengesztelődéshez. Azon viszont el lehet gondolkozni, hogy a múltjukat oly odaadással és energiával ápoló lengyeleknek miért csak 18 évvel a rendszerváltás után sikerült elkészíteni a 20. századi történelem egyik legtragikusabb fejezetét bemutató, a széles közönséget is megszólító alkotást.

A szovjetek értelmezésében a lengyel tiszteknek nyom nélkül kellett eltűnniük (az egyik szereplő még fogságban elmondott szavai szerint: „csupán gombok maradnak utánunk”). De a feleségek, anyák emlékezetének köszönhetően a lengyel katonák életben maradtak. Fizikai értelemben tényleg csak a gombok, érdemrendek, szétmállott papírok maradtak a katyńi áldozatok után, de lelki-szellemi értelemben sokkal több – hűség az igazsághoz, hűség az ideálokhoz, még az embertelen rendszerek korában is. Wajda képes volt a film nyelvére lefordítani és megmutatni a világ számára a talán időnként patetikus, ünnepélyes lengyel patriotizmust, a hazához, a hagyományokhoz való ragaszkodást, amellyel a látogató lépten-nyomon találkozhat Lengyelországban. S emiatt a film mondanivalója nemcsak a lengyelek, hanem a külföldiek számára is sokatmondó lehet, hiszen elmondja a 20. századi lengyel szenvedéstörténet egyik legjelentősebb fejezetét.

Kétségtelen, hogy a *Katyń* nem Andrzej Wajda legjobban sikerült filmje, azonban megkerülhetetlen alkotás. Megkerülhetetlen, mert elmondja mindazt – főleg a fiatalabb nemzedék számára, amely inkább beül egy moziba, mintsem kézbe vegyen egy történelmi tematikájú könyvet –, amit tudni érdemes a több évtizedes hazugságról, a valóság eltussolásáról.